

Oli kesä, oli loma

Nuorten kesäloma tutkimuksen katvealueena

SANNA AALTONEN & PÄIVI BERG

Suomalainen nuorisotutkimus on yrittänyt kiitettävästi pysyä nuorten perässä. Tutkimuksissa pyritään kartoittamaan nuorten elämää kattavasti: toiveita ja tekemisiä, seksuaalista aktiviteettia ja päihteiden käyttöä, suhdetta kavereihin ja vanhempiin. Havainnointimateriaalia tuottavat etnografit istuvat koululuokissa, pelaavat bilistä nuorisotaloilla ja vaeltavat nuorten perässä graffitiseinille. Nuorisotutkijat ovat tutkimuskohteidensa tavoin aktiivisia, mutta näyttäisi kuitenkin siltä, että kun kouluikäinen nuori lähtee lomalle, samalla ovenaukauksella lähtee myös nuorisotutkija – toiseen suuntaan.

Vaikka jokaisella nuorella on kokemusta kesälomasta, väitämme, että se on yksi tutkimuksen katvealueista ja että tutkimustieto on lähinnä numeerista. Tilastollisissa tutkimuksissa (Mökkibarometri, Eurobarometri, Tilastokeskuksen ajankäyttö- ja vapaa-aikatutkimukset) tuotetaan tietoa siitä, mitä yksittäiset ihmiset ja perheet tekevät vapaa-ajallaan. Tilastokeskuksen *Suomen kesä tilastojen valossa* -kooste (Kesätilastot 2012) kertoo, että suomalaiset perheet mökkeilevät ja matkustelevat etenkin lähialueilla, mutta monille kodin ulkopuolella vietetty viikon loma vuodessa on liian kallis. Samaten Helsingin kaupungin *Nuoret Helsingissä 2011* -tutkimus (Keskinen & Nyholm 2013) antaa määrällistä tietoa 11–19-vuotiaiden pääkaupunkilaisten nuorten lomanviettotavoista. Kolme yleisintä tapaa ovat lomailu omalla mökillä (42 %), kotikaupungissa (39 %) ja sukulaisten luona Suomessa (34 %). Lähes kolmasosa lomaili ulkomailla aina tai usein, kun taas neljäsosan vanhemmat työskentelivät loma-aikana aina tai usein. Nuorilta kysyttiin subjektiivista käsitystä perheen toimeentulosta, ja mitä paremmaksi taloudellinen tilanne arvioitiin, sitä useammin vastaajat viittasivat

lomailuun omalla mökillä tai veneellä. Ulkomaalaistaustaisten nuorten lomanviettoon kuuluivat mökkeilyn sijasta vierailut ulkomailla asuvien sukulaisten luona. (Mts. 97–99.) Myös nuorten vapaa-aikatutkimuksissa (esim. Myllyniemi 2009; Myllyniemi & Berg 2013) kartoitetaan lasten ja nuorten kouluajan ulkopuolista vapaa-ajan toimintaa, mutta ei kuitenkaan nuorten kesälomista.

Kvalitatiiviseen lähestymistapaan perustuvasa suomalaisessa nuorisotutkimuksessa on tarkasteltu nuorten vapaa-aikaa (esim. Määttä & Tolonen 2011), mutta huomio on kiinnitetty lähinnä koulun ja vapaa-ajan väliseen suhteeseen lukuvuoden aikana. Kesälomaan liittyy kuitenkin monenlaisia nuorten ajankäyttöön ja sosiaalisiin suhteisiin liittyviä jännitteitä ja eroja, jotka ovat nuorille itselleen merkityksellisiä. Tällaisia ovat muun muassa mahdollisuus viettää aikaa perheen kanssa ja toisaalta vanhempien työssäkäyntiin liittyvä yksinäisyys; yhtäältä lomaan liittyvän liikkuvuuden kautta koulutoveripiirien hajaantuminen ja toisaalta mahdollisuus alueperustaisten ja ikäryhmittäisten ystäväpiirien sekoittumiselle sekä toisilla velvollisuuksista vapaa joutilaisuus ja toisilla puolestaan organisoitu aktiivisuus, kuten kesäleirit tai harrastustoiminnan jatkuminen kesäloman aikana.

Esitämme, että loma-ajan erityisenä ajallisena ja tilallisena kontekstina nuoren elämässä huomioon ottavalle tutkimukselle on tarvetta siksi, että se avaa näkymiä sosiaalisten eronteiden ja eriarvoisuuden sekä nuorten yhteiskuntasuhteen tarkastelemiseen uudella tavalla. Perustelemme väitettämme seuraavassa kolmen teeman kautta. Kirjoituksemme toimii myös kirjallisuuskatsauksena kesälomiin liittyvän tutkimuksen kaarella saralla.

Eriarvoisuuden kokemuksilta ei voi ottaa kesälomaa

1970-luvun peruskoulussa syyslukukausi aloitettiin kirjoittamalla ainekirjoitus otsikolla ”Mitä tein kesälomalla”. Oli kesäloma sitten täyttynyt tekemisestä tai tekemättömyydestä, se piti konstruoida koherentin ja tunnustuksellisen tarinan muotoon, jota raamittivat kullekin ajalle ja paikalle tyypilliset käsitykset siitä, mitä kesälomalla kuuluu tehdä. Peruskoulu rytmittää edelleen oppivelvollisuusikäisten nuorten vuotta ja lukuvuosien vaihtuminen tarjoaa eurooppalaisittain pitkän kesäloman, jolloin nuoret ovat ”omillaan”, vapaana peruskoulun velvoitteista ja institutionaalisista ikäjärjestyksistä. Kesälomalla monet ohjatut harrastukset ovat tauolla, mutta niihin liittyvä leiritoiminta tai tapahtumat strukturoivat nuorten arkea edelleen. Tästä on esimerkkinä Päivi Bergin (2012) tutkimus, jonka mukaan 7–12-vuotiaiden tyttöjen ja poikien jalkapalloharrastus jatkui kesäloman ajan lähes yhtä intensiivisesti kuin lukuvuoden aikana. Etenkin erilaiset monipäiväiset turnaukset kotipaikkakunnalla sekä pojilla myös naapurimaassa ajoittuivat kesälomien aikaan. Nämä tapahtumat edellyttivät myös vanhemmilta heidän ajankäyttöönsä liittyviä erityisjärjestelyjä, koska heitä tarvittiin mukaan joukkueen huoltajina. Joidenkin nuorten harrastukset eivät siis vain strukturoi heidän kesälomaansa vaan myös heidän vanhempensa lomaa.

Samoin kuin 1970-luvulla, myös nyt nuoret palaavat kesän jälkeen kouluun varustettuna hyvin erilaisilla lomakokemuksilla, jotka ovat riippuvaisia perheen sosioekonomisesta asemasta, kulttuurisesta ja sosiaalisesta pääomasta sekä asuinpaikasta. Ritualistisella ainekirjoitustehävällä on edelleen paikkansa koulumaailmassa, mutta sillä on myös kriittisesti tarkasteltuna piilofunktioita, jotka asettavat lapset ja perheet erilaiseen asemaan. Tällainen kriittisyys nousee spontaanisti esimerkiksi vanhempien verkkokeskusteluissa:

Miksi kouluissa ja päiväkodeissa kysellään lomatekemisiä lomien jälkeen? Toiset saavat elvistellä milloin milloinkin reissuilla ja toiset joutuvat kertomaan että loman kohokohta oli kesäretki 100 m päähän metsään tms. Lisää turhan paljon eriarvoisuutta! Mun lapsi on nyt menossa 5. luokalle ja itseäni ärsyttää tuo että syksyn ensimmäinen ainekirjoitus on aina kesälomasta. Joululoman jälkeen taas pitää kertoa joululahjoista, ja talviloman jälkeen talvilomasta. Reissataan itse jonkin ver-

ran mutta aivan varmasti on perheitä joissa ei reissata, ei saada kummoisia joululahjoja ja talvilomakin vieteen kotona.

(Vauva-lehden keskustelupalsta 5.7.2012)

Taloudellista eriarvoisuutta lasten arjessa tutkinneet Mia Hakovirta ja Minna Rantalaiho (2013, 31) toteavat, kuinka lasten arjen materiaalisissa puitteissa on paljon yhteistä, kuten oma huone ja kännykkä, mutta selvimmät nuorten väliset erot tulevat esille vapaa-ajanvietossa ja yhdessä perheen kanssa tehtyjen lomamatkojen määrässä. Kirjoittajat toteavatkin lomien ja matkailun merkityksestä seuraavaa:

Lomien merkitys on (...) tutkimuksissa toistuvasti esille nouseva asia. Nykyään on tavallista, että lomilla matkustetaan ulkomaille. Matkustamisesta on muodostunut kulttuurinen odotus, ja siksi ne, joille lomamatkat ovat mahdollisia toteuttaa, joutuvat kokemaan erilaisuutta. (...) Lomamatkojen yleistymisen on myös hyvä esimerkki kulutuksen kasvavasta merkityksestä lasten arjessa.”

(Hakovirta & Rantalaiho 2013, 16.)

Eriarvoisuus ei kuitenkaan tyhjene siihen kysymykseen, onko nuoren perheellä varaa tehdä kesälomamatkoja vai ei. Kesälomaa voi värittää myös niukkuus turvallisen arjen aineksista, kuten lämpimästä ruoasta ja luotettavista aikuisista.

Vapaa-ajan merkitykselliset siirtymät

Kesälomakaanonia tai ”lomanormia” (vrt. Anttila 2006) ovat omalta osaltaan olleet rakentamassa muun muassa nuorten romaanit, joissa kesälomaa on kuvattu usein romantisoituna muutoksen ja seikkailujen tilana (esim. Hallberg 2014; Harrison 2011; Lönn 2011; Paulow 2012; Swan 1970; Teräs 2012). Yhdenlainen käännekohta-romaani on myös Kreetta Onkelin (2012) tuore nuortenkirja *Poika joka menetti muistinsa*, mutta romaania voi lukea myös tarkkanäköisenä kuvauksena eriarvoisuuden merkityksistä ja ilmenemismuodoista nuorten elämässä kesäloman aikana.

Harvoja nuorten ajankäyttöä kesälomalla käsitteleviä tekstejä on Hannu Pääkkösen (2007) ajankäyttötutkimuksen 1999–2000 aineistosta kirjoittama katsaus, joka antaa nuorten kesälomasta vähemmän romantisoidun ja seikkailuntäyteisen kuvan. Sen mukaan 10–16-vuotiaat nuoret nukuivat kesälomalla pidempään ja tekivät enemmän kotitöitä. Televisiota katsottiin

saman verran kuin kouluaikana, mutta etenkin pojat käyttivät liikuntaan ja ulkoiluun enemmän aikaa kuin koulupäivinä. Suosituin liikuntalaji sekä tytöillä että pojilla oli uiminen ja vesillä oleminen, ja pojilla kalastaminen kuului kesäharrastuksiin. Sosiaaliseen kanssakäymiseen, peleihin ja harrastuksiin sekä lukemiseen käytetty aika kaksinkertaistui kesälomalla ja näihin ajanviettotoihin käyttivät aikaa etenkin tytöt.

Fiktio maalaama kuva kesälomasta käännekohtana voi kuitenkin soveltuvin osin pitää paikkansa myös tosielämässä. Nuorten elämän siirtymiä tarkastellaan yleensä vain koulutuksen, asuminen ja työelämän näkökulmasta, mutta siirtymänäkökulmaa voi laajentaa myös vapaa-aajanvieron ja harrastusten alueelle. Tilastoille näkyvät kuva nuorten kesälomasta aukeaa Sanna Aaltosen (esim. 2011; 2012) kvalitatiivisiin haastatteluihin perustuvasta tutkimuksesta. Haastatteluissa muutamat yhdeksäsluokkalaiset nuoret viittasivat lomaan aikana, jolloin ”on tottunu tekee, mitä haluaa” ja jolloin päihteidenkäyttö voi olla tavallista runsaampaa. Näissä maininnoissa kesäloma saattoi muodostaa alkoholinkäytön saturaatiopisteen, jonka myötä juomatottumukset muuttuivat.

SA: Mikä on sun suhde alkoholiin, että käytät sä?

Poika: En käytä alkoholia, että...?

SA: Onks joskus ollu semmonen, että oot käyttäny?

Poika: Joo, kyl mä sillai kaks kesälomaa sitte tuli se kesäloma dokattuu kokonaan, mut ei, et se on nyt jääny silleen aika pitkälti pois.

Pitkä kesäloma voi tarjota myös tilaisuuden hakea muutosta hankaliin tilanteisiin tai hyödyntää kahden ja puolen kuukauden kasvuaikaa, kuten seuraavassa Aaltosen (2006) aineistosta peräisin olevassa lainauksessa.

Yläasteella kiusaaminen jatkui hyvin vähäisenä, mutta silti hyvin ärsyttävänä. (...) Aloin käymään salilla ja kasvoin hieman kesän aikana. Nyt sitten eräänä päivänä kun olen yhdeksännellä luokalla [kohtasin] kolme kiusaajakaveria, joista yksi nälvä minulle ja muut nauroivat. (...) Pinnani paloi, olinhan saanut kuulla vituilua jo vuosien ajan. Nappasin jatkää niskasta kiinni ja hän lensi maahan, sen jälkeen otin hiuksista kiinni ja rupesin hakkaamaan häntä silmäkulmaan, kunnes toinen kiusaajista huusi ”Lopeta jo!” joten lopetin. (...) Kiusaaminen loppui siihen. (Yhdeksäsluokkalaisen pojan ainekirjoitus)

Ainekirjoituskatkelma havainnollistaa sen, että vapaus kouluinstituution aika-tila-poluista mer-

kitsee hetkellistä hengähdystaukoa myös niistä sosiaalisista suhteista, joita kouluaikana on vaikea välttää.

Nämä yksittäiset aineistopätkät ovat toimineet analyysimateriaalina hyvin toisenlaisissa tutkimuskysymyksissä ja -kehyksissä, mutta huomion kiinnittäminen kesäloimakontekstiin havainnollistaa sen, miten juuri ajallinen ja paikallinen erityisyys tarjoaa nuorille mahdollisuuksia monenlaisille muutoksille ja siirtymille.

Kesätyö kurkistuksena työntekijäkan-salaisuuteen

Vapaa-ajan viettämisen ohella nuoret käyvät kesällä myös töissä. Alle 18-vuotiaiden kohdalla kesätyöpaikoissa sovelletaan nuorista työntekijöistä annettua lakia (998/1993), jonka mukaan nuorilla saadaan teettää ainoastaan sellaisia töitä, jotka eivät ole vahingollisia heidän ruumiilliselle tai henkiselle kehitykselleen. Työ ei myöskään saa vaatia suurempaa ponnistusta tai vastuuta kuin nuoren ikään ja voimiin nähden on kohtuullista.

Kun opiskelijasta ilman kesätyötä voidaan pohtia, onko hän ”uhri, pinnari vai ihan tavallinen nuori” (Joronen 1999), alle 18-vuotiaisiin ei kohdisteta välttämättä odotuksia työllistymisen suhteen. Anu-Hanna Anttila (2011) on tarkastellut joutenoloa ja ei-minkään tekemistä keskittyen erityisesti nuorten päivänkulun toimintaan. Hän toteaa, että joutenolo on sallittua vain tietyille ylemmille ja omistaville luokille, joiden kuitenkin tulisi näyttää moraalista mallia alemmille luokille. Nuoret aikuiset kuitenkin uskaltavat ilmaista joutenolonsa muita ikäryhmiä vapaammin. Anttila arvelee tämän selittyvän esimerkiksi sillä, että nuoruus mielletään ”välitilaksi”.

Kesätyön merkityksistä kertoo kuitenkin se, että monet kaupungit pitävät tärkeänä sitä, että nuorille tarjotaan mahdollisuus kesätöihin myös aikana, jolloin taloudellisesti vaikea tilanne heijastuu kesätöiden tarjontaan. Helsingin kaupungin nettisivuilla todetaan, että ”kaupunki tukee erityisesti 16–17-vuotiaita kesätöiden saamisessa”.¹ Turku suoritti keväällä 2014 kesätyöarvonnan, johon osallistui 1 354 16–18-vuotiaista, ja kaupungin tarjoamiin kesätöihin oikeuttavan voittolipukkeen sai yli 300 nuorta.

1 16–17-vuotiaat kesätyöntekijät.
www.hel.fi (haettu 9.6.2014).

Lisäksi kaupunki arpoi 100 (vuonna 2013 vain 30) 300 euron arvoista kesätyöseteliä, jolla nuori saattoi hakea kesätöitä Turussa toimivasta yrityksestä, yhdistyksestä, järjestöstä, seurasta, säätiöstä tai seurakunnilta.²

Seuraava Aaltosen (2006) tutkimuksessa esiin tullut keskustelu havainnollistaa nuorten kesätöihin liittyviä monitahoisia kysymyksiä. Keskustelun alussa poika kertoi, että oli juhlinut ripille pääsyä helsinkiläisessä puistossa ja polttanut vahingossa puistossa olleen huvimajan.

Poika: Ja vähä sytty lattiaa palaa, ja sit siihen tuli poliisi ja saatiin silleen se selvitetty, et se meni niinku sovitteluun ja sit siel sovittiin, et kaikki on kolme päivää duunis siel Helsingin kaupungin rakennusvirastos. Ja sit me mentiin, yhen [pojan] kaa käytiin vaa kysyy sel last kesäduunii, sit me saatiin sitä kautta niin ku viime kesän kesäduuni molemmat [naurahtaa]. Ei ois varmaan muuta saanu, ku lähetettiin niin myöhään liikkeelle siin kesäduunin haussa.

SA: (...) Oliko viime kesä eka, ku sä olit kesäduunissa?

Poika: Ei, toissa kesä oli eka.

SA: Missä sä sillon olit?

Poika: [kaverin] faijan tota firmas. Siel mä oon niin ku ekaa kertaa, me oltiin tavallaa varastomiehii siel.

SA: Joo, koko kesän vai?

Poika: Vähä reilu kuukauden, viis viikkoo. Viime kerral mä olin kans viis viikkoo.

SA: Joo joo, oliko se varastojuttu ihan niinku virallista?

Poika: Joo. Että kyl kaikki aina löyty kaikki noi todistukset ja noi. (...) Mä olin just täyttäny 15, ku mä menin mopolle, mopol kävin siellä.

Kesätöiden saamisen taustalla voi siis olla arvonta, mutta myös sattuma tai suhteet, jotka kaikki toki vaativat omaa aktiivisuutta. Muita reittejä kesätöihin voivat olla esimerkiksi harrastukset tai perheyritys, joista jälkimmäisessä tapauksessa kesätyö voi myös perustua pikemminkin velvoitukseen kuin omaan haluun. Kesätyössä olemisen pääasiallisten motiivien – työkokemuksen ja rahan saamisen – voi olettaa olevan toisiinsa kietoutuneita. Edellisen lainauksen poika eli yksinhuoltajaperheessä, jossa äiti teki kah-ta työtä osittain siksi, että pystyi maksamaan pojan harrastuksen. Tällöin voi olettaa, että motiivina kesätöiden hakemiselle oli myös pojan tietoisuus rahan merkityksestä ja sen hankkimiseen

osallistuminen. Kesätöihin ei peruskouluaikana myöskään kuluteta koko kesää, vaan esimerkin poika oli kahtena kesänä ollut viiden viikon mittaisen pätjän toisissa, mikä jätti aikaa myös lomailulle. Yhtenä sivuhuomiona lainauksessa on myös mopon tuoman liikkumisvapauden merkitys työssäkäynnille.

Kaiken kaikkiaan alle 18-vuotiaiden kesätyöt ovat kesälomien ohella vähän tutkittu aihe, jonka kautta avautuu kysymyksiä nuorten työllistymiseen, sen edellytyksiin ja työn merkityksiin liittyen.

Lopuksi

Tilastoihin perustuvat tutkimukset antavat arvokasta tietoa tiettyjen lomankäyttötapojen yleisyydestä, mutta samalla ne antavat kapean kuvan kesäloman sisällöistä. Kyselytutkimukset mittaa-vat etukäteen määritellyn tekemisen, kuten mökkeilyn tai ulkomaanmatkojen, yleisyyttä, mutta niitä täydentämään tarvitaan kvalitatiivista tutkimusotetta, joka antaa vastaajille mahdollisuuden laventaa tekemisten ja kokemusten kirjoa sekä niiden merkityksiä.

Nuorten kesälomien ja -töiden tutkimuksessa on tietoaaukko monitieteisessä, kuvailevassa, ymmärtävässä ja analyttisessä tietoa tuottavassa tavassa lähestyä nuorten kesälomia ja sosiaalisia eron-tekoja, joita nuoret tuottavat, purkavat ja elävät kesälomallaan. Sosiaalisilla ikään, sukupuoleen, yhteiskuntaluokkaan, etnisyyteen ja alueellisuuteen liittyvillä eronteilla on merkitystä sille, millaista arkea nuori elää, millaisia odotuksia häneen kohdistuu, millaisia mahdollisuuksia hänelle avautuu ja millaisia rajoituksia hän kohtaa. Kesäloman keskiöön ottavalla tutkimuksella voisi tuoda esille uutta tietoa erityisesti suomalaisten nuorten ajankäytöstä sekä laajemmin yhteiskunnallisista eriarvoisuuksista ja niiden heijastumisesta yksilöiden elämään.

² Nuorten arvottavat kesätyöt ja kesätyösetelit. www.turku.fi (haettu 9.6.2014).

KIRJALLISUUS

- Aaltonen, Sanna: Tytöt, pojat ja sukupuolinen häirintä. Helsinki: Yliopistopaino & Nuorisotutkimusseura, 2006.
- Aaltonen, Sanna: Omalla lomalla. Nuorten näkökulmia lintsuamiseen. *Kasvatus* 42 (2011): 5, 480–492.
- Aaltonen, Sanna: Subjective orientations to the schooling of young people on the margins of school. *Young 20* (2012): 3, 219–235.
- Anttila, Anu-Hanna: Joutenolo ja ei-minkään tekeminen toimintana. *Yhteiskuntapolitiikka* 76 (2011): 6, 620–632.
- Anttila, Anu-Hanna: Yhteiskuntapolitiittinen interventio lomaan. *Yhteiskuntapolitiikka* 71 (2006): 6, 610–618.
- Berg, Päivi: Kunnon kansalaisia kasvattamassa – vanhempien ja valmentajien näkemyksiä kodin ja urheiluseuran kasvatustehtävistä. *Nuorisotutkimus* 30 (2012): 4, 34–52.
- Hakovirta, Mia & Rantalaiho, Minna: Taloudellinen eriarvoisuus lasten arjessa. Sosiaali- ja terveysturvan tutkimuksia 124. Helsinki: Kela, 2012.
- Hallberg, Linn: Kesä kutsuu, Sinttu! Helsinki: Tammi, 2014.
- Harrison, Michelle: 13 lahjaa. Helsinki: Tammi, 2011.
- Joronen, Tuula: Opiskelijat ilman kesätyötä – uhri, pinnari vai ihan tavallinen nuori. Opiskelijoiden kesätyöprojektin arviointi. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus, 1999.
- Keskinen, Vesa & Nyholm, Anna Sofia: Nuoret Helsingissä 2011. Vapaalla, koulussa, vaikuttamassa. Helsingin kaupungin Tietokeskuksen tutkimuksia 3. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus, 2013.
- Kesätilastot 2012. <http://www.stat.fi/tup/tilastokirjasto/kesatilastot2012.html>, luettu 14.2.2013.
- Lönn, Pasi: Harhaisku. Helsinki: Tammi, 2011.
- Määttä, Mirja & Tolonen, Tarja (toim.): Annettu, otettu, itse tehty: Nuorten vapaa-aika tänään. Helsinki: Nuorisotutkimusseura Nuorisotutkimusverkosto, 2011.
- Myllyniemi, Sami: Aika vapaalla. Nuorten vapaa-aikatutkimus 2009. Nuorisosiain neuvottelukunnan julkaisuja, 40 & Nuorisotutkimusseuran julkaisuja, 92. Helsinki: Nuorisotutkimusseura, 2009.
- Myllyniemi, Sami & Berg, Päivi: Nuoria liikkeellä! Nuorten vapaa-aikatutkimus 2013. Nuorisosiain neuvottelukunnan julkaisuja, 49 / Nuorisotutkimusseuran julkaisuja, 140. Helsinki: Nuorisotutkimusseura, 2013.
- Onkeli, Kreetta: Poika joka menetti muistinsa. Helsinki: Otava, 2012.
- Paulow, Ari: Surmakarin vangit. Helsinki, Otava, 2012.
- Pääkkönen, Hannu: Koululaisten ajankäyttö kesälaitumilla. *Hyvinvointikatsaus* 2 (2007), 44–45.
- Swan, Anni: Kaarinan kesäloma. Porvoo: WSOY, 1970.
- Teräs, Mila: Perhosen varjo. Helsinki: Otava, 2012.
- Vauva-lehden keskustelupalsta 5.7.2012. http://www.vauva.fi/keskustelut/alue/2/viestiketju/1651082/miksi_kouluissa_ja_paivakodeissa_kysellaan_lo-matekemisia_lomien_jalkeen, luettu 22.1.2013